

UGent Human Rights Research Network

VOORBEREIDEND DOSSIER VOOR LEESGROEPBEGELEIDERS

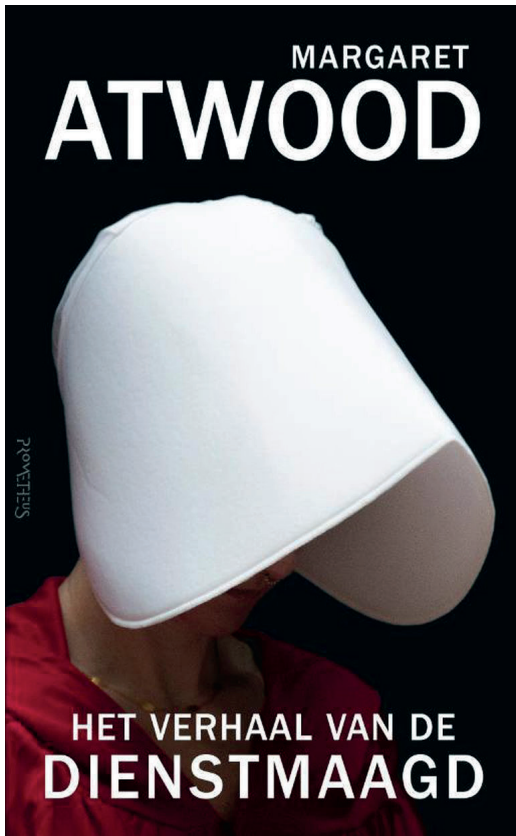
Hilde Staels & Carolien Vekemans

HET VERHAAL VAN DE DIENSTMAAGD

Margaret Atwood

Opzet

De bedoeling van de reeks waar dit dossier deel van uitmaakt, is leesgroepbegeleiders in Vlaanderen en Nederland hulpmiddelen aan te reiken voor de voorbereiding van leesgroepbijeenkomsten. Elk dossier is gewijd aan een belangwekkend literair werk waarin mensenrechtenthema's een prominente rol spelen. Het biedt achtergrond bij de auteur, de specifieke mensenrechtenthematiek die in het werk aan bod komt, en de literaire verwerking ervan. Op die manier wil het UGent Human Rights Research Network leesgroepbegeleiders op weg helpen om met literatuur over mensenrechten aan de slag te gaan.

Alle dossiers kunnen gratis worden gedownload in PDF-formaat op <https://hrrn.ugent.be/impact-projects/literatuur-en-mensenrechten/>.

Feedback is welkom bij de initiatiefnemers van dit project, prof. Eva Brems (eva.brems@ugent.be) en prof. Stef Craps (stef.craps@ugent.be).

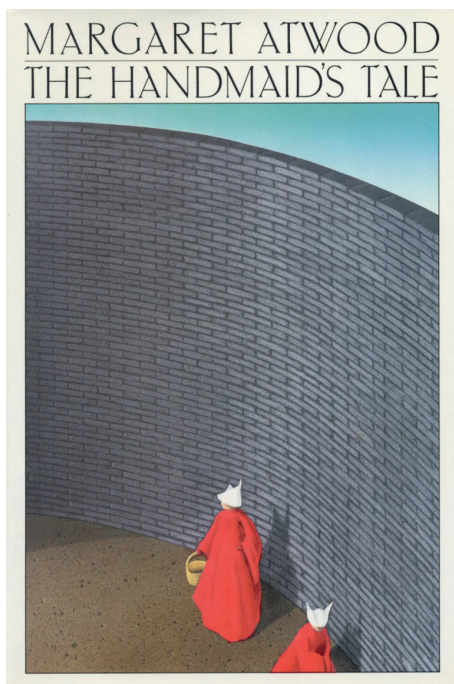
Het maatschappelijke engagement van de auteur

Margaret Atwood (1939) publiceerde tot dusver niet enkel romans, novellen en kortverhalen maar ook dichtbundels en (literaire) essays, die haar de status van één van de belangrijkste hedendaagse schrijvers uit de Engelstalige literatuur hebben verleend. Een bekommernis om machtsverhoudingen staat centraal in het veelzijdige oeuvre van deze Canadese auteur.

Sedert de jaren tachtig manifesteert Atwood zich ook opvallend als publieke persoonlijkheid. Zij verdedigt de fundamentele mensenrechten als actief lid van Amnesty International en ijvert voor de vrije meningsuiting van kunstenaars, journalisten en historici als lid van de schrijversorganisatie PEN International.

© Rich Fury, Vanity Fair (2017)

In 'An End to Audience?' (1980), een lezing over mensenrechtenschendingen, omschrijft Atwood haar visie op het schrijverschap op deze manier: "De functie van de schrijver in de samenleving is die van een profeet, iemand die de waarheid vertelt; schrijven is niet enkel uitdrukking geven aan zichzelf maar aan de maatschappij en de wereld in het algemeen [...] de roman is een moreel instrument" (p. 353). In haar lezing 'Amnesty International. An Address' (1981) belicht zij de schending van de vrije meningsuiting door totalitaire regimes.

Atwood verwierf voor het eerst internationale bekendheid toen *The Handmaid's Tale* (1985) op de shortlist van de Booker Prize stond. Sinds 2017 krijgt deze literaire dystopie wereldwijde belangstelling, omwille van de bewerking naar een immens populaire televisieserie. Op instigatie van haar jong lezerspubliek publiceerde Atwood de vervolggroman *The Testaments* (2019), die met de Booker Prize werd bekroond.

Het verhaal van de Dienstmaagd: De historische achtergrond

Het verhaal van de Dienstmaagd is een politieke dystopie met machtsmisbruik als centraal thema. Dit literaire genre gaat specifiek over de schending van mensenrechten door de staat en de bevoorrechte elite. Atwood biedt in haar roman een huiveringwekkend toekomstvisioen van een totalitair theocratisch regime in de Verenigde Staten. Het verhaal speelt zich af in het begin van de 21ste eeuw; de presidentiële democratie is vervangen door een staatsvorm met de bijbel als leidraad.

Atwood verbeeldt een theocratie omdat zij in de jaren tachtig de dreiging waarnam van het religieus fundamentalisme en de schending van mensenrechten, in het bijzonder de rechten van vrouwen en homoseksuelen. Zij waarschuwt voor het wereldbeeld van de leidinggevende Iraanse geestelijken in de Islamitische Republiek Iran en van de evangelische christenen in de Verenigde Staten.

In Iran werd na de Islamitische revolutie en de val van de Sjah in 1979 een religieus fundamentalistische staat onder leiding van Ayatollah Khomeini in het leven geroepen. Sedertdien verloren Iraanse vrouwen hun verworven vrijheden. De toevoeging van een Soefi-spreekwoord als epigraaf aan *Het verhaal van de Dienstmaagd* is Atwoods enige allusie op de Islam.

Een belangrijker doelwit van Atwoods satire is het christelijke fundamentalisme in de Verenigde Staten. In de jaren tachtig genoot de Republikeinse president Ronald Reagan de steun van de predikant Billy Graham en de televisiedominee Jerry Falwell. Zij waren de invloedrijke leiders van de evangelische christenen / Christelijk Rechts. Vanwege hun aartsconservatieve gedachtegoed noemden tegenstanders de evangelische christenen 'de nieuwe puriteinen'. Deze protestantse fundamentalisten veroordelen abortus, geboortebeperving,

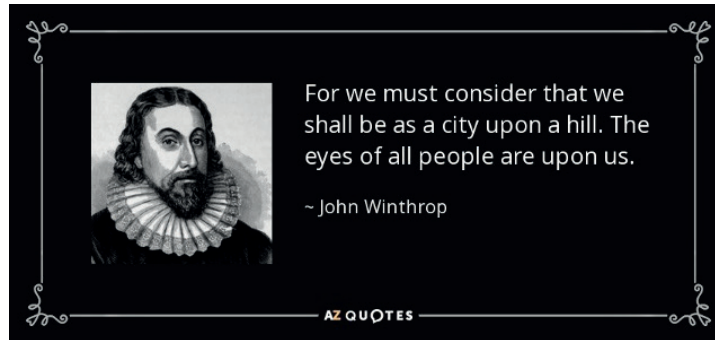

© Billy Graham Evangelistic Association (1981)

© Mark Wallheiser, Getty Images (2017)

feminisme en de rechten van de LGBTI-gemeenschap. De benaming 'de nieuwe puriteinen' verwijst naar de Engelse puriteinse kolonisten die in de zeventiende eeuw dertien Britse koloniën aan de Oostkust van de Verenigde Staten stichtten. Hun leider, John Winthrop, droomde ervan om in New England een religieuze utopie in het leven te roepen. Om die reden situeert Atwood haar fictionaliseerde theocratie in Boston en vernoemt zij de totalitaire republiek naar de bijbelse plaats Gilead, het land van 'hemelse balsem'.

Evangelische christenen beroepen zich op een letterlijke interpretatie van de bijbel, net zoals de oorspronkelijke Engelse puriteinen. Zodra de radicaal conservatieve protestanten in Gilead aan de macht komen, passen zij in het dagelijkse leven fragmenten uit het Oude Testament letterlijk toe of zetten zij de bijbel naar hun hand.

Mensenrechtentema's in Atwoods roman: Vrouwenrechten onder druk

Wie *Het verhaal van de Dienstmaagd* leest, zal samen met Vanfred, de eerste-persoonsverteller, ervaren hoe de nieuwe overheid van de voormalige Verenigde Staten, nu Gilead, langzaam maar zeker de rechten van vrouwen en andere gemarginaliseerde groepen inperkt. Via twee sporen zoomen we in wat volgt in op de spanning tussen mensenrechten en Gilead. Eerst staan we kort stil bij enkele algemene beginselen van mensenrechten, zoals de ondeelbaarheid van mensenrechten, het proportionaliteitsbeginsel en mensenrechten in tijden van noodtoestand. Daarna gaan we in op enkele grote mensenrechtentema's die in *Het verhaal van de Dienstmaagd* aan bod komen: slavernij; foltering; onmenselijke, ontterende en vernederende behandeling; en seksuele en reproductieve rechten.

Het geheel is groter dan de som van de delen

In *Het verhaal van de Dienstmaagd* komen behalve slavernij, foltering en seksuele en reproductieve rechten ook recht op leven, recht op vrije meningsuiting, discriminatie op basis van geslacht, godsdienstvrijheid, recht op bescherming van het privéleven, recht op vrijheid van vereniging en gedwongen huwelijk aan bod. Deze observatie hoeft niet te verbazen. De vele mensenrechtenschendingen die de regering van Gilead uit haar hoed heeft getoverd zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Wanneer één mensenrecht wankelt, of erger, niet meer van toepassing is, wankelen de andere mensenrechten mee. Dat noemt men 'de ondeelbaarheid van mensenrechten'. Mensenrechten hangen als het ware samen en komen als package deal. De Verenigde Naties schreven het volgende in de Proclamatie van Teheran in 1968: "aangezien mensenrechten en fundamentele vrijheden ondeelbaar zijn, is de volledige verwezenlijking van burgerrechten en politieke rechten, zonder het genot van economische, sociale en culturele rechten onmogelijk". Deze stelling gaat ervan uit dat alle mensenrechten even belangrijk zijn en gelijkwaardig zijn ten aanzien van elkaar.

Door de ogen van Vanfred, de Dienstmaagd van de hooggeplaatste Bevelvoerder Fred, zien we hoe de afschaffing van één recht leidt tot het imploderen van andere rechten. Vanfred vertelt hoe vrouwen van hun eigendom werden beroofd na een militaire coup. Door het gebrek aan financiële middelen kunnen zij zich niet meer vrij bewegen in eigen land, en dus ook niet vluchten voor het regime. Indien de leiders van Gilead zich ooit zouden moeten verantwoorden voor het tribunaal van oorlogsmisdaden, lijkt het plausibel dat zij de door hen begane mensenrechtenschendingen zouden rechtvaardigen aan de hand van het proportionaliteitsbeginsel en de afwijkingen die onder internationaal recht zijn toegestaan in tijden van noodtoestand. Het proportionaliteitsbeginsel waakt over het evenwicht van tijdelijk noodzakelijke mensenrechtenschendingen ten voordele van het algemeen belang (actueel kan men hierbij denken aan de lockdown tijdens de COVID-pandemie). Zo'n afwijking is proportioneel wanneer het aangewende middel (zoals een lockdown) in verhouding is met het belang dat het nastreeft (de volksgezondheid). Een overheid moet hierbij haar afwijkende regels zo opstellen dat mensenrechten zo min mogelijk worden geraakt. De voor- en nadelen van een afwijking moeten dus met de nodige zorg in kaart worden gebracht, en een afwijking mag niet meer kwaad doen dan strikt noodzakelijk.

Dat brengt ons bij een volgend vraagstuk: wat met mensenrechten in tijden van noodtoestand? Gilead kan zich hier omwille van meerdere redenen op beroepen: aanvankelijk vormen immers (schijnbaar) terroristische aanslagen van christelijke fundamentalisten de aanleiding om de Amerikaanse grondwet tijdelijk op te schorten. Achterliggend is er echter een tweede motief: de fertiliteitscrisis oplossen. Kan dit ook onder de noemer 'noodtoestand' vallen? Er zijn vier criteria nodig om te kunnen spreken van een noodtoestand: 1) de situatie moet een exceptioneel en tijdelijk karakter hebben, 2) de situatie heeft een dreigend karakter, 3) het gevaar voor de gemeenschap (het collectief) en de staat is hoogstwaarschijnlijk en 4) de aard van de crisis vormt een bedreiging voor het voortbestaan van de natie (De Schutter, p. 583-632).

In tijden van nood mogen er afwijkingen gebeuren van bepaalde rechten. Dit principe noemt men "derogatie". Verschillende mensenrechtenverdragen hebben derogatieclausules om duidelijk te stellen welke rechten wel en niet in aanmerking komen voor een (tijdelijke) opschorting. Merk op: er zijn rechten waar staten in tijden van nood van mogen afwijken. Maar er zijn ook enkele absolute rechten waar – ongeacht of er sprake is van een noodtoestand – nooit aan geraakt mag worden. Voorbeelden hiervan zijn: recht op leven, het verbod op foltering en onmenselijke behandeling en het verbod op slavernij. Deze rechten behoren tot onze kernrechten. Indien een staat ervoor kiest om een of meerdere rechten die in aanmerking komen voor derogatie op te schorten, moet er een derogatieclausule opgesteld worden. Hierin staan zorgvuldige richtlijnen die definiëren onder welke voorwaarden bepaalde mensenrechtengaranties (gedeeltelijk) opgeschort worden en welke niet. Als kleine side note: ook met een afwijkingsclausule moet een staat mensenrechten nog steeds naar best vermogen respecteren. Het is onduidelijk of Gilead een derogatieclausule heeft afgesloten. Wat we wel weten, is dat Gilead zich niet houdt aan de afspraken die rond zo'n clausule zouden gelden. Zo maakt de fictieve staat zich schuldig aan bijvoorbeeld inbreuken op het absolute verbod op foltering, alsook aan slavernij.

Hoe een dystopie uit 1985 actueel blijft

De voorbije jaren (van 2017 tot 2019) zagen we wereldwijd hoe vrouwen, gekleed als Dienstmaagden, protest voerden tegen de inperking van abortus en andere seksuele en reproductieve rechten. De bloedrode mantel, een teken van vruchtbaarheid, groeide bij vrouwen uit tot een symbool voor het recht op zelfbeschikking. Hieruit blijkt dat Atwoods roman vrouwen inspireerde tot mensenrechtenprotesten.

© Margaret Atwood, Facebook (2017)

© Aaron P. Bernstein/Reuters. The New York Times (2017)

De thema's die in *Het verhaal van de Dienstmaagd* aan bod komen, blijven dan ook actueel. Er vallen behoorlijk wat parallellen te trekken tussen wat Atwood schreef in 1985 en recente mensenrechtenrapporten van Amnesty International en Human Rights Watch. Het aantal thema's in de roman is te groot om ze allemaal aan te kaarten in dit dossier, maar we bespreken graag enkele van de voornaamste.

Slavernij

Gilead beperkt de autonomie van Dienstmaagden, Jezebels (prostituees), Martha's (huishoudhulpjes), Onvrouwen (die vrouw-onwaardig zijn, zoals feministen) en andere vrouwen die niet tot de hoogste rangen behoren. Vrouwen verliezen het individuele recht op zelfbeschikking. Ook een grote beperking in mobiliteit kenmerkt slavernij. Volgens de Internationale Slavernij Conventie (1926) is slavernij "de staat of toestand van een persoon over wie eigendomsrechten, hetzij in

© Hulu (2017)

volle omgang, hetzij in beperkte mate, worden uitgeoefend, en betekent ‘slaaf’ de persoon die een dergelijke staat heeft of zich in een dergelijke toestand bevindt”. Slavernij kan meerdere vormen aannemen en is geen geïsoleerd fenomeen. Zo vervullen de Martha’s in *Het verhaal van de Dienstmaagd* de rol van gratis huishoudhulp om de staat draaiende te houden. Bij de Dienstmaagden gaat Gilead een stap verder: niet alleen worden zij seksueel uitgebuit, zij vormen ook levende broedmachines voor het regime.

Slavernij komt meestal niet tot stand door brute fysieke kracht. Mensen worden subtieler in deze ernstige mensenrechtenschending geduwd. Vaak vormt de keuze tussen zeer onaangename alternatieven, zoals de dood of marteling enerzijds of veeleisende lichamelijke arbeid anderzijds, de basis om mensen in een slavernij-positie te duwen. Gedwongen partijen zullen veelal kiezen voor het minste kwaad. Atwoods hoofdpersonage kreeg zo de keuze tussen toxisch afval ruimen in de kolonies of haar ‘eervolle’ rol als Dienstmaagd vervullen.

Myanmarese vrouwen ondergaan een gelijkaardige vorm van seksuele uitbuiting in de realiteit. Als gevolg van de jarenlange éénkindpolitiek is er in China een groot tekort aan vrouwen. In het aangrenzende Myanmar vluchten heel wat burgers voor de politieke instabiliteit. Smokkelaars maken misbruik van kwetsbare vrouwen op de vlucht om een lucratieve handel in bruiden te voeren. Zowel Vanfred als Ja Seng Htoi, een getuige uit een Human Rights Watch rapport over mensenhandel in Myanmar, reflecteren over hun benarde positie:

© Hulu (2017)

Mijn rode rok is opgeschort tot aan mijn middel, niet hoger. Daaronder is de Bevelvoerder aan het neuken. Wat hij neukt is mijn onderlichaam. Ik zeg niet vrijen, want dat doet hij niet. Ook paren zou onjuist zijn, want dat impliceert deelname van twee mensen, en er is er maar één bezig. Ook verkrachten dekt de lading niet: er gebeurt niets waarvoor ik geen toestemming heb gegeven. Er was niet veel, maar wel enige keus, en ik heb dit gekozen.

(Atwood, p. 102-103)

“De Chinese man vertelde me dat ik een baby moest krijgen”, zegt Ja Seng Htoi die op twintigjarige leeftijd slachtoffer werd van mensenhandel. “Ik zei dat ik geen baby wilde. Hij duwde me terug en eiste een baby”. De man zei: ‘normaal gesproken gaan meisjes uit Myanmar naar huis als ze een baby hebben geschonken aan een Chinese man - misschien jij ook’. Dus ik besloot een baby met hem te krijgen. De Chinese man vertelde me dat, als het kind één jaar oud was, ik mocht vertrekken.” Ja Seng Htoi kreeg een baby. Haar ‘man’ en zijn familie weigerden aanvankelijk om haar te laten vertrekken, maar lieten haar uiteindelijk gaan zonder kind.

(Human Rights Watch, 2019, ‘Vraag naar kinderen en gedwongen zwangerschap’)

Vrouwen (en andere groepen) die zich in een kwetsbare positie bevinden omwille van leeftijd, klasse, familiale status, nationaliteit, etniciteit, financiën, diploma enz lopen meer risico om vanuit hun achtergrond geconfronteerd te worden met mensonterende situaties, waaronder slavernij.

Foltering en onmenselijke, ontorende en vernederende behandeling

In *Het verhaal van de Dienstmaagd* komen verschillende vormen van foltering en onmenselijke, ontorende en vernederende behandeling aan bod, voornamelijk ten aanzien van laaggeplaatste vrouwen, zoals de Dienstmaagden.

Volgens artikel 1(1) van het VN-Verdrag tegen Foltering en andere Wrede, Onmenselijke of Ontorende Behandeling of Bestrafing is foltering

iedere handeling waardoor opzettelijk hevige pijn of hevig leed, lichamelijk dan wel geestelijk, wordt toegebracht aan een persoon met zulke oogmerken als om van hem of van een derde inlichtingen of een bekentenis te verkrijgen, hem te bestraffen voor een handeling die hij of een derde heeft begaan of waarvan hij of een derde wordt verdacht deze te hebben begaan, of hem of een derde te intimideren of ergens toe te dwingen dan wel om enigerlei reden gebaseerd op discriminatie van welke aard ook, wanneer zulke pijn of zulk leed wordt toegebracht door of op aanstichten van dan wel met de instemming of gedogen van een overheidsfunctionaris of andere persoon die in een officiële hoedanigheid handelt. Foltering omvat niet pijn of leed slechts voortvloeiend uit, inherent aan of samenhangend met wettige straffen.

Uit deze complexe definitie kunnen vier kenmerken worden afgeleid die aanwezig moeten zijn om over foltering te kunnen spreken:

1. Er moet sprake zijn van opzet;
2. Het betreft fysieke en/of mentale pijn en/of leed;
3. De handeling gebeurt met een specifiek oogmerk;
4. De overheid is de dader of minstens verantwoordelijk.

In artikel 2(2) zegt de Conventie tegen Foltering verder dat “geen enkele uitzonderlijke omstandigheid, ongeacht of het gaat om een oorlogstoestand, een oorlogsdreiging, binnenlandse politieke onrust of welke andere openbare noodsituatie ook, kan worden aangevoerd als rechtvaardiging voor foltering”. Foltering valt anders gezegd nooit goed te praten; er zijn geen uitzonderingen en het is absoluut verboden, ook in tijden van een noodtoestand.

De definitie maakt geen onderscheid in ernst tussen foltering en onmenselijke behandeling of tussen ontorende en vernederende behandeling. Toch bestaan hier nuances. Om dit aan te tonen staan hieronder drie citaten uit *Het verhaal van de Dienstmaagd*. De citaten illustreren respectievelijk ontorende en vernederende behandeling, onmenselijke behandeling, en foltering.

Gisteren heeft Dolores het in haar broek gedaan. Twee Tantes sleepten haar weg, een hand onder elke oksel. Ze was niet aanwezig bij de middagwandeling, maar 's nachts lag ze weer in haar gewone bed. We hoorden haar de hele nacht kreunen, met tussenpozen.

(Atwood, p. 80)

Mijn naam is niet Vanfred, ik heb een andere naam, die niemand tegenwoordig nog gebruikt, omdat dat verboden is. Ik houd mezelf voor dat het er niet toe doet, je naam is net zoets als je telefoonnummer, alleen nuttig voor anderen; maar wat ik mezelf voorhoud klopt niet, het doet er wel toe.

(Atwood, p. 92)

Ik heb dit al eerder gezien: hoe de witte zak over het hoofd wordt gedaan, hoe de vrouw op de hoge kruk wordt geholpen alsof men haar een bus inhelpt, hoe haar lichaam wordt gesteund en de strop heel voorzichtig om haar hals wordt gelegd... ik heb me voorovergebogen om het touw aan te raken... om uiting te geven aan... mijn medeplichtigheid aan de dood van deze vrouw.

(Atwood, p. 291)

Seksuele en reproductieve rechten

Seksuele en reproductieve mensenrechtenschendingen staan ook vandaag nog geregeld onder druk, net als in *Het verhaal van de Dienstmaagd*. Voornamelijk het verbod op abortus krijgt de nodige aandacht in de media, waarbij regelmatig parallellen worden getrokken met *Het verhaal van de Dienstmaagd*. Toch behandelt Atwood in haar roman meer seksuele en reproductieve rechten dan louter abortus.

Seksuele en reproductieve rechten zijn relatief nieuwe thema's op de mensenrechtenagenda. Pas in 1994, op de Internationale Conferentie van Populatie en Ontwikkeling in Caïro, en in 1995, op de Beijing Vrouwenconferentie, werden de eerste actieprogramma's, declaraties en actieplatformen opgesteld. Deze documenten en verklaringen hebben tot vandaag een grote autoriteit om richtlijnen uit te werken rond seksuele gezondheid met de hulp van bestaande mensenrechten omdat ze gebaseerd zijn op de wereldconferentie. Bestaande mensenrechten om seksuele en reproductieve rechten aan te haken zijn bijvoorbeeld het recht op gezondheid, het recht om vrij te zijn van foltering, het recht op privacy, het recht op educatie, het recht op leven en het verbod op discriminatie. Kortom: een breed gamma waar niet expliciet één artikel uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens over waakt, maar waar het samenspel tussen verschillende rechten uit deze verklaring garant staat voor seksuele en reproductieve rechten. Vandaar: mensenrechten zijn ondeelbaar, een erg belangrijk principe wanneer we complexere materie onderzoeken zoals seksuele en reproductieve rechten.

De literaire verwerking: Het genre van de dystopie

Dystopische fictie ontstond in de eerste helft van de twintigste eeuw als reactie op angstaanjagende historische gebeurtenissen in Europa en de VS, meer bepaald de wereldoorlogen, de Grote Depressie, het fascisme, de Holocaust, de totalitaire regimes in Nazi Duitsland en de Sovjet-Unie. Het zijn vooral deze regimes die de inspiratiebron vormden voor George Orwells dystopische novelle *Animal Farm* (1945) en voor zijn invloedrijke klassieke toekomstroman *Nineteen Eighty-Four* (1949).

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd dystopische fictie geïnspireerd door o.a. de Koude Oorlog, de excessen van wetenschap en technologie, de dreiging van een nucleaire oorlog, en de kernramp van Tsjernobyl in Oekraïne in 1986.

Sedert het begin van de 21ste eeuw verschijnen een groot aantal dystopische romans die gevoed zijn door o.a. de angst voor terroristische aanslagen na 11 September 2001, de klimaatopwarming, de excessen van de biotechnologie en de extreme economische ongelijkheid. De dystopie is een literair genre dat wereldwijd opduikt, niet enkel in fictie voor volwassenen maar ook in fictie voor jongvolwassenen. Dit genre is bovendien gemeengoed geworden in televisieseries. Sommige literatuurcritici spreken om die reden over de 21ste eeuw als de gouden eeuw van dystopische fictie.

Auteurs beoefenen dit genre vooral in periodes waarin mensen pessimistisch zijn over het heden en bang zijn voor wat de toekomst zal brengen. Angstaanjagende toekomstvisies spreken lezers aan die iets uit het toekomstbeeld herkennen in de realiteit, zoals onze huidige vrees voor een levensgevaarlijk virus, milieurampen, of de schending van onze privacy door de digitale technologie.

In tegenstelling tot *fantasy* is de verhaalwereld van de literaire dystopie geen alternatieve wereld die losstaat van de werkelijkheid. De dystopie wijst de lezer op facetten van de realiteit die onze vrijheid bedreigen en onze menselijke waardigheid schenden. De ethische bekommernis van de auteur omtrent onze menselijke identiteit ligt aan de basis van dit genre.

In haar lezing ‘Writing Utopia’ (1989) benadrukt Atwood dat *Het verhaal van de Dienstmaagd* geen science-fiction is. Dit genre gaat volgens haar eerder over interplanetaire conflicten en de invasie van aliens. De dystopie hecht daarentegen veel belang aan de sociale en politieke systemen waarmee de samenleving geordend kan worden. Atwood verkiest de alternatieve term “speculatieve fictie” om te benadrukken dat zij zich in haar dystopie laat inspireren door historische feiten. Zij zegt: “In *Het verhaal van de Dienstmaagd* gebeurt enkel datgene wat het menselijke ras reeds heeft ondernomen in het verleden [...] Er gebeurt niets dat ondenkbaar is, en de gebeurtenissen die ik projecteer op mijn toekomstvisie zijn reeds aan de gang” (p. 102-103).

Het literaire genre van de utopie ging vooraf aan de dystopie. Een utopie is een niet-bestaande fictionele plaats, een absoluut stabiele toekomstige samenleving. De verbeelde wereld in de utopische literatuur is een perfect ‘veilige’ totalitaire samenleving die door een machtige elite als ideaal wordt opgedrongen aan de bevolking.

De dystopie is de tegenhanger van de utopie. *Dys* is afgeleid van het Griekse *dus*, wat slecht, abnormaal, verziekt betekent. Het is een helse toekomstige verhaalwereld, waarbij de auteur waarschuwt voor een ongewenste evolutie van de huidige maatschappij. In 'Writing Utopia' benadrukt Atwood dat het onderscheid tussen utopie en dystopie een kwestie is van perspectief (p. 106). In *Het verhaal van de Dienstmaagd* stelt de manipulatieve elite de theocratische republiek voor als een gelukzalige plaats. De onderdrukte burgers daarentegen beleven de regels die het autoritaire regime oplegt als een nachtmerrie.

Het wapen van de satire is een belangrijke dimensie van dystopische fictie. De auteur waarschuwt en sensibiliseert de lezer voor verontrustende tendensen in de maatschappij door middel van sociale en politieke kritiek: de akelige realiteit in de denkbeeldige wereld zou in de toekomst onze realiteit kunnen worden. De auteur heeft niet de pretentie om te voorspellen wat er in de toekomst zal gebeuren, ook al blijkt de dystopische verhaalwereld achteraf soms griezelig accuraat met de realiteit overeen te stemmen. De auteur spoort de lezer vooral aan tot een kritische ingesteldheid ten aanzien van bepaalde onheilspellende fenomenen in de werkelijkheid. Door die fenomenen uit te vergroten houdt de auteur de lezer een vervormde spiegel van de werkelijkheid voor. De lezer ervaart de verbeelde wereld (het *worst-case* scenario) tegelijk als herkenbaar, angstaanjagend en vreemd, d.w.z. schokkend en verontrustend.

Het verhaal van de Dienstmaagd: Een kritische dystopie

In 1985 werd Atwood een pionier van de kritische dystopie. In *Het verhaal van de Dienstmaagd* is zij schatplichtig aan klassieke politieke dystopieën, waaronder *Brave New World* van Aldous Huxley en *Nineteen Eighty-Four* van George Orwell, maar tegelijk vernieuwt zij het genre. De kritische dystopie is een subgenre dat afwijkt van de traditionele dystopie wegens het sprankeltje hoop op verandering en verbetering aan het einde van de roman.

Het slot van Atwoods roman is open en ambivalent. Dit is een typische fictionele conventie van postmodern en hedendaags verhalend proza. De Dienstmaagd van Bevelvoerder Fred wordt naar alle waarschijnlijkheid met de hulp van de ondergrondse verzetsbeweging Mayday in veiligheid gebracht. De lezer wordt echter in het ongewisse gelaten over het verdere verloop van Vanfreds leven. Zij eindigt haar verhaal immers met deze woorden: "Ik weet absoluut niet of dit mijn einde is of een nieuw begin: ik heb mezelf overgeleverd aan onbekenden, omdat ik niet anders kon. En zo stap ik de duisternis binnen, of het licht" (p. 311).

Atwood voegt aan haar toekomstroman een epiloog toe, in navolging van Orwells appendix 'De principes van Newspeak'. De 'Historische aantekeningen bij het verhaal van de Dienstmaagd' is een symposium over Gilead dat plaatsvindt in 2195. Op basis van deze epiloog verneemt de lezer voor het eerst dat het hoofdpersonage na haar ontsnapping een persoonlijke getuigenis op cassettes heeft opgenomen en dat de totalitaire Republiek Gilead uiteindelijk werd omvergegooid.

Tijdens het symposium verwijst een historicus naar Vanfreds tijdelijke schuilplaats in de Verenigde Staten als "de ondergrondse vrouwenweg". Professor Pieixoto alludeert hiermee op de ondergrondse

spoorweg ten tijde van de slavernij in het Zuiden van de VS. Zoals zwarte slaven die met de hulp van abolitionisten via het Noorden van de VS naar Canada vluchtten vond de voormalige seks-slavin vermoedelijk de vrijheid in Canada.

De wijze waarop Vanfred de gebeurtenissen uit het verleden vertelt, is een betekenisvol vormaspect van de roman. Zij begint haar retrospectieve mondelinge getuigenis *in medias res*. Door deze typische genreconventie van de dystopie komt de lezer meteen in de angstaanjagende nieuwe wereld terecht. Vervolgens krijgt de lezer, vanuit het beperkte perspectief van het hoofdpersonage, een subjectieve en gefragmenteerde weergave van gebeurtenissen die aan de nieuwe werkelijkheid voorafgingen. De eerste-persoonsverteller stelt zich onder meer de vraag: hoe is dit totalitaire regime tot stand gekomen? Met deze verteltechniek biedt de dystopie enerzijds een toekomstvisioen terwijl de terugblik van het hoofdpersonage fungeert als een narratieve strategie van de auteur om de problematische tendensen in de huidige realiteit te belichten.

In bestaande totalitaire regimes en in de literaire dystopie tolereert de controlestaat, die een machtige minderheid vormt, geen kritiek op de heersende ideologie. In Orwells *Nineteen Eighty-Four* aanvaardt de geprivilegieerde elite enkel orthodox denken, en afwijkend denken wordt meteen de kop ingedrukt. In elke literaire dystopie verbiedt de elite zowel de geletterdheid als innovatieve kunstuitingen van de onderdrukte bevolking. Om die reden is de literaire taal als product van de individuele verbeeldingskracht bij uitstek het medium waarmee het hoofdpersonage in dystopische fictie uitdrukking geeft aan een diepgeworteld verlangen naar vrijheid, kennis en creativiteit.

Creativiteit is een fundamentele menselijke eigenschap. In de literaire dystopie pleegt het hoofdpersonage een daad van verzet wanneer hij/zij door middel van een dagboek of ooggetuigenverslag een kritisch licht werpt op de repressieve samenleving. De ik-verteller maakt gebruik van een hoogst persoonlijk (poëtisch) taalgebruik om zijn/haar ontmenselijking te ontcrachten.

In *Het verhaal van de Dienstmaagd* doorbreekt Vanfred als sprekend subject onder meer de eenduidige manipulatieve taal van Gilead. Atwoods eerder vermelde lezing 'An End to Audience' (1980) werpt een licht op de functie van Vanfreds poëtische taalgebruik: "Ik geloof dat poëzie het hart is van de taal, de activiteit waardoor de taal wordt vernieuwd en in leven wordt gehouden" (p. 346).

In de Engelstalige versie van de roman komt dit stilistische aspect beter tot uiting, zoals in deze passages: "Sun comes through the fanlight, falling in colors across the floor: red and blue, purple. I step into it briefly, stretch out my hands; they fill with flowers of light" (p. 49); "a thin sound like the hum of an insect; then nearing, opening out, like a flower of sound opening, into a trumpet" (p. 111).

Vanfred poogt zich in haar getuigenis te bevrijden van haar officiële identiteit. Zij spreekt als June, haar echte naam, en richt zich als individu ("ik") tot een ander individu ("jij"). Junes geadresseerden zijn haar dochter, haar moeder, haar vriendin Moira, haar ex-man Luke of de lezer. Junes mondelinge vertelling, haar poging tot reconstructie van pijnlijke ervaringen, heeft een helende kracht en een therapeutische functie. De persoonlijke getuigenis activeert immers de herinnering en helpt haar om ingrijpende trauma's te verwerken. Als trauma-overlevende krijgt de voormalige Dienstmaagd opnieuw een menselijk gelaat dankzij het verhaal over het ondraaglijke leed dat haar en de andere slachtoffers van het totalitaire regime ("wij") werd aangedaan.

Discussiepunten

Dit leesdossier behandelde o.a. mensenrechtenschendingen die vallen onder seksuele en reproductieve rechten, zoals het seksueel grensoverschrijdend gedrag van Bevelvoerder Fred t.a.v. zijn Dienstmaagd. Wij nodigen u uit om te reflecteren over enkele stellingen of vragen m.b.t. het mensenrechtentema van seksuele en reproductieve rechten in Atwoods roman. De thema's van de stellingen of vragen kaderen binnen 1) infertiliteit en draagmoederschap, 2) abortus, anticonceptie en reproductieve gezondheid, 3) seksueel grensoverschrijdend gedrag, 4) het huwelijk in relatie tot seksualiteitsbeleving en 5) niet-reproductief seksueel gedrag. Seksuele en reproductieve rechten zijn echter niet gelimiteerd tot deze vijf thema's. Zij geven alvast een eerste inzicht in de diversiteit aan thema's die Margaret Atwood aan bod bracht in 1985, respectievelijk negen en tien jaar voor seksuele en reproductieve rechten op de internationale mensenrechtenagenda stonden. Er zijn geen juiste of foute antwoorden, en er is ook vaak niet één antwoord op de vragen. Ze zijn enkel bedoeld als voer voor discussie en reflectie.

- De overheid is verantwoordelijk voor een gezond klimaat, vrij van toxische pesticiden en micro-plastics om onvruchtbaarheid te vermijden. Indien de vruchtbaarheid daalt, is het haar taak om in te grijpen en te voorzien in de groei van de bevolking.
- Abortus is momenteel geen internationaal erkend mensenrecht. Wat zijn argumenten om abortus wel op te nemen als mensenrecht, en waarom kan er ook tegen abortus geargumenteed worden?
- Draagmoederschap is in geen geval te verantwoorden, aangezien dit onder elke omstandigheid een uitbuitend karakter heeft.
- In Gilead wordt geen gebruik gemaakt van technologie die de vruchtbaarheid kan bevorderen (zoals in-vitrofertilisatie). Deze behandelvormen kunnen vandaag wel. Hoe kijken we naar deze reproductieve technologie die het overneemt van de natuur? En wat is de rol hierin van de staat?
- In *Het verhaal van de Dienstmaagd* worden vrouwen sterk benadeeld op het vlak van seksuele en reproductieve rechten in vergelijking met mannen. Zijn er scenario's denkbaar waarbij vrouwen een sterkere positie hebben binnen seksuele en/of reproductieve rechten dan mannen?
- In hoeverre vindt u de maatregelen die Gilead neemt om de fertiliteitscrisis aan te pakken wel of niet proportioneel?
- Kan de fertiliteitscrisis in Gilead worden beschouwd als een noodtoestand?

Referenties

Atwood, Margaret, *The Handmaid's Tale*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1986.

Atwood, Margaret, *Het verhaal van de Dienstmaagd*. Vert. Gerrit de Blaauw. Amsterdam: Bert Bakker, 1987.

Atwood, Margaret, 'Amnesty International. An Address' in *Second Words. Selected Critical Prose*. Toronto: Anansi Press, 1982.

Atwood, Margaret, 'An End to Audience?' in *Second Words. Selected Critical Prose*. Toronto: Anansi Press, 1982.

Atwood, Margaret, 'Writing Utopia' in *Moving Targets. Writing with Intent*. 1982-2004. Toronto: Anansi Press, 2004.

Atwood, Margaret, 'Greetings, Earthlings! What Are These Human Rights of Which You Speak?' Een lezing aan het Nexus Instituut in Amsterdam (2018)

BBC Radio 4 Bookclub: een interview met Atwood over *The Handmaid's Tale* (2018)

The Guardian interview met Atwood: 'I Am Not a Prophet' (2018)

De Schutter, Olivier. *International Human Rights Law*. 2nd edition. Cambridge University Press, 2014.

Human Rights Watch. (2019). "Give us a baby, and we'll let you go". Trafficking of Kachin Brides from Myanmar to China. <https://www.hrw.org/report/2019/03/21/give-us-baby-and-well-let-you-go/trafficking-kachin-brides-myanmar-china>.

League of Nations Slavery Convention art. 1(1), Sept. 25, 1926.
<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/slaveryconvention.aspx>

UN General Assembly, Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 10 December 1984, United Nations, Treaty Series, vol. 1465, p. 85, art. 1(1), 2(2).